

המורה להיסטוריה בבית הספר הממלכתי-דתי וגישתו לכמה ממרכיבי תכנית הלימודים

רות רז, מיכל פדואה, עקיבא דורון

הרקע

הצוות לתכנית הלימודים בהיסטוריה לבתי ספר ממלכתיים-דתיים התחיל בפעולתו בשנת תשל"א, ומאז תשל"ב החל בהפצת ספרי לימוד לבתי ספר.

במסגרת עבודת הצוות וכתוצאה מהקשרים שהצוות מקיים עם בתי הספר הצטברה אינפורמציה והתגבשו אצל כותבי החומר עמדות ושיקולים שניתן לסכם בכמה נקודות:

א. הכשרת מורים להיסטוריה והוותק שלהם בהוראת היסטוריה: מספר קטן בלבד של מוסדות להכשרת מורים עוסק במתודיקה ובדיקטיקה של הוראת היסטוריה. כתוצאה מכך מורים רבים המלמדים את המקצוע חסרים הכשרה מקצועית מתאימה. עובדה זו מאלצת את המורים להקדיש זמן רב להכנת השיעורים, הן לצורך לימוד החומר והן לצורך העיבוד הדידקטי, ולכן קיימת בריחה מן המקצוע, והתחלופה של מורים להיסטוריה בבתי ספר ממלכתיים-דתיים היא רבה.

ב. מקום המקצוע במערכת השעות ועמדת המורה להיסטוריה כלפי המקצוע: במציאות נוצר מצב, שהוראת היסטוריה בבית הספר הממלכתי-דתי זוכה לתשומת לב מועטה יחסית, ודבר זה בא לידי ביטוי במקומו של המקצוע במערכת השעות, היינו: מספר השעות המועטות באופן יחסי המוקדשות להוראת היסטוריה והשעות שבהן נלמד המקצוע במסגרת מערכת השעות. לפי תכנית הלימודים החדשה (משרד החינוך, תשל"ה) הוקצו להוראת היסטוריה בבית הספר הממלכתי-דתי שעות שבוועיות בכל אחת מכיתות ו'-ח'. בחזור מיוחד אל מנהלי בתי ספר ממלכתיים-דתיים מאת מנהל אגף החינוך הדתי, הכולל הוראות בדבר מערכת השעות בבית הספר הממלכתי-דתי לשנת תשמ"ג, אנו מוצאים אף צמצום של מספר מועט זה של השעות המוקדשות להיסטוריה. בחזור נאמר, כי בכיתה ו' מוקדשות שעות בשבוע להיסטוריה ולגיאוגרפיה גם יחד (לצורך השוואה נציין כי מספר השעות המוקדשות להוראת היסטוריה בבית הספר הממלכתי הוא שעות לכיתות ו'-ז' ו-31 שעות שבועיות לכיתה ח').

אמנם לא קיים הבדל ניכר במספר השעות השבועיות המוקדשות להיסטוריה בין בית הספר הממלכתי ובין בית הספר הממלכתי-דתי, אך העובדה שמלכתחילה הוקצו למקצוע היסטוריה בכיתות ו'-ח' שעות שבוועיות בלבד, ולמעשה בבתי-ספר רבים מתקיים רק שיעור שבועי אחד משפיעה על מעמדו של המקצוע הן בעיני המנהל והמורים והן בעיני התלמידים. זאת ועוד, עד לעת האחרונה יכלו מנהלים לשבץ שעות הוראה נוספות בהיסטוריה מתוך "סל" השעות שעמד לרשותם, ואילו עתה, עם החלוקה המחודשת של שעות הוראה לשעות חובה, רשות ובחירה, נבצר מן המנהלים לתת תוספת שעות הוראה למקצוע היסטוריה, עובדה זו גורמת לצמצום נוסף של שעות הוראה המקצוע.

לפי שיטת "הסל", שהייתה נהוגה במערכת עד השנים האחרונות, הוקצו 30 שעות שבועיות כנגד כל תלמיד בבתי ספר רגילים, וההחלטה על אופן חלוקתן הייתה נתונה בידי המנהל. הוקצבו תוספות של שעות לבתי ספר מסוגים שונים (בתי ספר טעונים טיפוח, בתי ספר מעורבים, בתי ספר מאזורי רווחה וכיו"ב).

לעומת זאת, לפי החלוקה המקובלת היום כלולים ברשימת מקצועות החובה בבית הספר הממלכתי-דתי 12 מקצועות. מוקצות להם בכיתה ו' 27 שעות שבועיות לבנים ו-25 שעות שבועיות לבנות. ואילו בכיתות ז' ח' מוקצות לבנים 30 שעות שבועיות. לבנות מוקצות בכיתה ז' 28 שעות ובכיתה ח' 23 שעות שבועיות.

היסטוריה הוא אחד ממקצועות החובה. מקצועות חובה אחרים, אשר יש להם קשר להיסטוריה מבחינה תוכנית או מבחינה מתודולוגית ואשר דורשים מיומנויות לימוד דומות או זהות לאלה הנדרשות בלימוד היסטוריה, הם תנ"ך, גיאוגרפיה ועברית (ספרות, לשון והבעה). לתנ"ך ולעברית מוקדשות בבתי הספר שעות הוראה רבות יותר מאשר להיסטוריה.

גם בבית הספר הממלכתי החשיבות המיוחסת על ידי התלמידים למקצוע היסטוריה נמוכה, וגם העניין שמגלים בו תלמידים וחיבתם לו נמוכים יותר מאשר למקצועות חשבון ואנגלית (לוי 1981). סביר אפוא להניח, שבבית הספר הממלכתי-דתי מעמדו של המקצוע נמוך עוד יותר.

ג. ספר הלימוד ותכנית הלימודים החדשה: ספרי הלימוד בהיסטוריה, שהוכנו עבור בית הספר הממלכתי-דתי באגף לתכניות לימודים, הביאו חומר לימודים חילופי לחומר, שנכלל בספרים שהיו מצויים בשוק בזמן שהצוות החל בפעילותו. חומר הלימוד המקובל והנפוץ ביותר במערכת החינוך הממלכתי-דתי הוא סדרת הספרים של כץ-הרשקו "ישראל והעמים".

סדרת ספרים זו התאימה לתכנית הלימודים הישנה, אשר הדגישה את החשיבות של ידיעה רחבה ומקיפה על נושאים שונים בתולדות עמנו. ואמנם ספרי לימוד אלה כללו אינפורמציה רבת היקף על אירועים בעלי חשיבות. מטרת המחברים הייתה לספק לתלמידים אינפורמציה מדויקת ומהימנה. ההיבטים הפדגוגיים והדידקטיים של הגשת החומר נראו בעיני המחברים חשובים פחות.

ספרי הלימוד שהוכנו על-ידי הצוות באגף לתכניות לימודים מדגישים יותר את ההיבט הפדגוגי-הדידקטי, לעתים על חשבון היקף האינפורמציה הכלולה בהם. מחברי הספרים הקדישו תשומת לב רבה לבחירת התוכן ושאפו לא להרוג מגבול יכולת הקליטה של הלומד. לנגד עיני המחברים עמדו הלומד וצרכיו יותר מאשר הרצון לספק אינפורמציה מקיפה ורחבה.

כותבי ספרי הלימוד באגף לתכניות לימודים מקפידים על המרכיבים האלה:

לשון: הטקסט כתוב בלשון פשוטה של ימינו. החומר מאורגן בקטעים קצרים, ונשמרים מרווחים ביניהם. זה נעשה כדי להקל על הקריאה ועל ההבנה, בעיקר מתוך התחשבות באוכלוסיית התלמידים הטעונים טיפוח.

מקורות: המקורות מובאים בסוף כל פרק כנספחים, והם בחזקת קריאת רשות. המקורות מלווים במנגנון דידקטי המכיל שאלות והנחיות, כדי לסייע למורה ולתלמיד בלימוד עצמי של החומר.

איורים ומפות: איורים ומפות הם חלק אינטגרלי של כל פרק. הם מלווים הסברים ושאלות, ועל-ידי כך ממחישים את החומר הנלמד ומאפשרים גיוון בהוראת הפרק. המורה יכול לבחור בין הוראת טקסט, מדרש תמונה וניתוח תמונה, או לשלב מרכיבים אלה או אחדים מתוכם.

מבנה השיעור: המחברים מקפידים שכל פרק יהיה בו מוקד אחד. כל שיעור מתרכז בבעיה אחת או בנושא אחד. בדרך כלל מבנה הלימוד על פי שיטת הגילוי. פעילויות התלמידים מונחות לקראת הסקת מסקנות והבנת סיבות, תוצאות, מהלכים ותהליכים. בטקסט נרמזים מרכיבים אלה, ועל התלמיד להפיק אותם מן הכתוב.

החומר הלימודי שהוכן על ידי האגף לתכניות לימודים אינו מכסה את כל הרצף של שנת לימודים; עובדה זו מחייבת שימוש בספר לימוד נוסף, ואכן הצוות ממליץ על כך. ברוב המקרים משתמשים בספרם של י' כץ והרשקו, "ישראל והעמים", המקיף את כל תכנית הלימודים.

לעתים משתמשים המורים בחומרים שהוציא הצוות המכין את תכנית הלימודים לבתי ספר ממלכתיים.

מטרות המחקר

כעשר שנים אחרי הופעת ספרי הלימוד הראשונים למקצוע היסטוריה לבתי ספר ממלכתיים-דתיים, שהוכנו על ידי צוות באגף לתכניות לימודים, הוחלט לערוך סקר זה. מטרתו של הסקר הייתה לעמוד על היבטים מרכזיים אחדים של שימוש בספרי לימוד אלה בבית הספר. הסקר התמקד בהיבטים שונים של מעמד המקצוע היסטוריה בבית הספר, בהיקף השימוש של חומרי למידה שונים וביחסם של המורים לחומר הלימודים.

השאלות הספציפיות שביקשנו לענות עליהן מפורטות להלן:

1. מי הם המורים המלמדים את מקצוע ההיסטוריה בבית הספר הממלכתי דתי? מה השכלתם, הכשרתם להוראת המקצוע וותקם בהוראת המקצוע?
2. מהו הזמן המוקדש להוראת היסטוריה בבית הספר, וכיצד מפוזרים שיעורי היסטוריה במערכת השעות של הלומד?
3. מהי לדעת המורים הסמיכות הרצויה בין מקצועות הוראה שונים בבית הספר, ומהי החלוקה הרצויה של חומר הלימודים בין היסטוריה של עם ישראל לבין היסטוריה כללית?
4. מהו היקף השימוש בחומרי למידה שהוצאו על ידי הצוות באגף לתכניות לימודים? האם המורים משתמשים בספרם של כץ והרשקו כבספר לימוד עיקרי משתמשים לצורך השלמה והרחבה גם בחומר של האגף לתכניות לימודים? מהי מידת שביעות הרצון של המורים מהחומר?
5. מי מקבל החלטה על בחירת ספרי לימוד בהיסטוריה?
6. האם המורה מלמד היסטוריה על פי תכנית הלימודים החדשה? באיזו מידה דואג המורה לכיסוי מלא של חומר הלימודים בכיתתו?

המכשיר

הבדיקה נערכה באמצעות שאלון למורים. השאלון הכיל שאלות, שסיפקו נתוני רקע אודות המורה להיסטוריה: ותק, השכלה והיקף ההוראה. כן היו בו שאלות על מקום המקצוע במערכת השעות. עוד מכיל השאלון שאלות לברור עובדות, שבעקיפין יש בהן כדי להעיד על עמדת המורה כלפי המקצוע ועל מעמדו של המקצוע בבית הספר.

השאלון היה בנוי כך שעל טופס אחד היה המורה יכול לספק אינפורמציה על המצב בכיתה אחת מכל אחת מדרגות הכיתות ו', ז', ח', שבה הוא לימד את המקצוע. השאלות היו זהות למורים בדרגות הכיתות ו'-ח'. כלומר, בכל בית ספר נתבקש המורה המלמד היסטוריה להשיב ביחס לכיתה אחת מכל דרגת כיתה. אם הוא לימד ביותר מכיתה ו' וכיתה ז', התבקש להשיב על גבי אותו שאלון תשובות נפרדות לגבי כל אחת מדרגות הכיתה.

השאלונים נשלחו אל מנהלי בתי הספר, והם התבקשו לחלקם בין מורי בית הספר.

האוכלוסייה

ברחבי הארץ יש 339 בתי ספר ממלכתיים דתיים. בתוכם 135 בתי ספר יסודיים, שבהם כיתות א'-ו', 2041- בתי ספר יסודיים שבהם כיתות א'-ח'. לחטיבות הביניים לא נשלחו שאלונים, מפני שאין בהן כיתה ו'. אנו היינו מעוניינים לקבל אינפורמציה על המצב בכיתות ו'-ח' של בית הספר היסודי, ובעיקר על המצב בכיתה ו', משום שיש רצף מלא של חומר לימודי שיצא בהוצאת האגף לתכניות לימודים רק לכיתה ו', ולכיתה ז' יש חומר חלקי בלבד.

השאלונים נשלחו ל-332 בתי ספר (לבתי ספר המיועדים לחינוך מיוחד לא נשלחו שאלונים), והתקבלו תשובות מ-247 בתי ספר, שהם 73 אחוז מכלל אוכלוסיית בתי הספר שהשאלונים נשלחו אליהם בלוח מס' 1 מובאת התפלגות בתי הספר לסוגיהם.

לוח מספר 1: התפלגות בתי הספר בארץ ובאוכלוסייה הנבדקת לסוגיהם (במספרים גולמיים ובאחוזים)

סוגי בתי"ס ממ"ד	סה"כ בתי"ס בארץ	מספר השאלונים שנשלחו (בתי"ס)	מס' בתי"ס שהחזירו שאלונים	
			גולמי	אחוזים ¹
כיתות א'-ו'	135	135	108	80%
כיתות א'-ח'	204	197	139	71%
סה"כ	339	332	247	73%

לוח מספר 2: התפלגות השאלונים שהוחזרו לפי בית הספר ולפי כיתות (במספר גולמיים)

סוג בית-ספר	כיתה ו'	כיתה ז'	כיתה ח'	סה"כ שאלונים שהחזרו ²
א'-ו'	108	-	-	108
א'-ח'	112	109	104	204
סה"כ	220	109	104	312

הממצאים

א. הכשרת המורים והוותק שלהם בהוראת היסטוריה

הזכרנו לעיל, כי בשאלון מוצגות שאלות אשר בעקיפין יש בתשובות עליהן כדי ללמד על מעמד המקצוע. סביר להניח כי הכשרתו וניסיונו של המורה הם אחד הגורמים הקובעים את מעמד המקצוע, (אם כי אפשר גם לטעון כי מעמדו של המקצוע ישפיע על המידה שבה יתמחו בו פרחי הוראה. משום כך הוחלט לאסוף אינפורמציה על הכשרתם וותקם של המורים להיסטוריה, ועל מקצועות נוספים שהמורים מלמדים אותם).

נתייחס תחילה להכשרתם של המורים. בלוח מספר 3 מובאת התפלגות המורים לפי השכלתם.

לוח מספר 3: התפלגות המורים לפי השכלתם (באחוזים)

השכלה	כיתה ו'	כיתה ז'	כיתה ח'
מורה מוסמך ו/או בכיר	47	40	39
בוגר אוניברסיטה	47	53	55
מוסמך אוניברסיטה	2	3	3
מורה לא מוסמך	3	4	3
אחר	1		
סה"כ	100	100	100

ראשית ראוי לציין, שמורים לא מוסמכים הולכים ונעלמים מן המערכת. שנית, גם מורים בעלי תואר מוסמך המלמדים בבית ספר יסודי הם מעטים ביותר. רוב המורים הם מורים מוסמכים ובעלי תואר בוגר אוניברסיטה. מתוך כלל אוכלוסיית המורים בסקר, 62 אחוז הם מורים בעלי תואר אקדמי.

בכיתות ז' ח' אחוז המורים בעלי התואר "בוגר אוניברסיטה" גדול מאחוז המורים המוסמכים. עובדה זו נובעת מכך שבכיתות גבוהות מקפידים על רמת המורה יותר מאשר בכיתות נמוכות. ייתכן שאפשר לראות בתופעה זו השפעה של חטיבות הביניים, שבמסגרתן ניתנת העדפה למורים בעלי תואר אקדמי.

השוואת השכלתם של המורים באוכלוסייה הנבדקת להשכלתם של המורים במערכת החינוך כולה (השנתון הסטטיסטי לישראל, 1982) מעלה ממצאים אחדים בעלי עניין. (הנתונים בשנתון הסטטיסטי מוצגים בנפרד לדרגות חינוך שונות וכלולה בהם גם דרגת השכלה של מורה בכיר; לכן ניזדקק בפירוט הנתונים לאינטרפולציה מסוימת שלהם).

לוח מס' 4: התפלגות המורים בארץ בבתי"ס היסודיים לפי השכלתם (באחוזים)

השכלה	בי"ס יסודי
מורה מוסמך	48
מורה בכיר	22

¹ האחוזים חושבו בזיקה למספר השאלונים שנשלחו לבתי הספר.

² הטור של סך השאלונים שהוחזרו אינו סך הכל של פירוט כיתות ו'-ז'-ח' מכיון שחלק מבתי הספר החזירו יותר משאלון אחד.

11	בוגר אוניברסיטה
3	דוקטור ומוסמך אוניברסיטה
16	מורה לא מוסמך
100	סה"כ

אפשר לומר, שמורים המגיעים להוראת היסטוריה בבתי הספר השכלתם גבוהה יותר מאשר השכלתם של כלל המורים. סביר להניח שהסיבה לכך אינה נעוצה בבחירה מיוחדת של מורים להוראת היסטוריה בבתי הספר, אלא בעובדה שהיסטוריה נלמדת בכיתות גבוהות של בית הספר היסודי, ומורים בעלי השכלה נמוכה נוטים כנראה להשתבץ להוראה בכיתות נמוכות יותר. בעוד שבשנת תשמ"א עדיין 16% של המורים בבית הספר היסודי הם בלתי-מוסמכים, הרי בקרב מורים להיסטוריה רק 3% הם בלתי מוסמכים. ובעוד שבשנת תשמ"א 14% של המורים בבית הספר היסודי במערכת הם אקדמאים, הרי בקרב המורים להיסטוריה 35% מהמורים הם אקדמאים.

יש לציין בכל זאת, שהנתונים המובאים כאן לקויים בחסר. אין לנו אינפורמציה על המצב בבתי ספר שלא החזירו את השאלונים, וייתכן שהשכלתם של המורים בבתי ספר אלה נמוכה יותר. היבט נוסף של השכלת המורים, שנבדק במסגרת הסקר, הוא תחום התמחותם.

בלוח מספר 5: התפלגות המורים לפי מגמת לימודיהם האקדמיים (באחוזים)

האחוזים אינם מסתכמים ב-100, כי ניתן היה לסמן יותר מתשובה אחת.

מגמה	כיתה ו'	כיתה ז'	כיתה ח'
מדעי הרוח (מקצועות שונים מלבד היסטוריה)	40	20	28
מדעי החברה	5	5	2
מדעי הטבע	5	7	7
היסטוריה	49	68	61
אחר	1	2	2

מתברר שבכל הכיתות הנבדקות ניכרת נטייה של התמחות בהיסטוריה, והיא בולטת ככל שעולים בדרגת הכיתה. אחת השאלות שלעורכי המחקר היה בה עניין היא, צירוף מקצועות ההוראה של המורים. שאלה זו חשובה במיוחד, שכן מורים בבית ספר יסודי מלמדים על פי רוב יותר ממקצוע אחד.

בארצות שונות קיימות מסורות שונות לצירוף היסטוריה למקצועות לימוד שונים. בצרפת לימודי היסטוריה וגיאוגרפיה מצורפים יחד, שכן שני המקצועות דנים בנושא האדם וסביבתו. בארה"ב המקצוע היסטוריה קשור באזרחות ובחינוך פוליטי כללי (פלנס, 1984). בישראל קיימת סמיכות בין היסטוריה לתנ"ך.

כדי לעמוד על צירופים שכיהים של מקצועות הוראה התבקשו המורים לציין, אילו מקצועות אחרים הם מלמדים נוסף להיסטוריה. לוח מספר 6 מכיל את סיכום התשובות.

לוח מס' 6: התפלגות המורים לפי מקצועות הוראה נוספים (באחוזים)

האחוזים אינם מסתכמים ב-100, מכיון שמורים רבים מלמדים יותר ממקצוע אחד נוסף להיסטוריה.

המקצוע	כיתה ו'	כיתה ז'	כיתה ח'
תנ"ך	75	73	73
גיאוגרפיה	51	52	45
ספרות	60	60	55
טבע	18	14	11
חשבון	47	32	35
אחר	48	44	50

מתשובות המורים עולה, כי מרבית מורי ו', ז' ח' מלמדים מלבד היסטוריה גם תנ"ך (73-75 אחוזים). המקצוע השני בדירוג הוא ספרות (55-60 אחוזים), וגיאוגרפיה מופיעה במקום השלישי. בכל אחת מהכיתות האלה אחוז המורים המלמד טבע הוא נמוך.

לסמיכות בין המקצועות היסטוריה ותנ"ך שתי סיבות. ראשית ההיבט התוכני: חלק מן התכנים הנלמדים בהיסטוריה חופפים תכנים בלימוד מקרא. עם זאת, התיאום בין שני המקצועות האלה וסינכרוניזציה של אירועים הוא אחת הבעיות המטרידות ביותר של קביעת סדר הלימודים (שביט 1978).

הסיבה השנייה לסמיכות בין היסטוריה לתנ"ך: קיימת חפיפה ניכרת בין המטרות של הוראת היסטוריה ותנ"ך בתחום הכרת העם והקניית הזדהות עם האומה וערכיה.

הנחתם של חברי הצוות הייתה, כי תכנית הלימודים החדשה בהיסטוריה תגביר את הקשר בין המקצועות היסטוריה וגיאוגרפיה, משום החפיפה במטרות של המקצועות הללו וגם משום העיסוק הרב בניתוח מפות, מדרשי תמונה והסקת מסקנות מטבלאות, עיסוק המשותף לשני המקצועות. משום כך סברו שרוב המורים יציינו גיאוגרפיה כמקצוע הוראה נוסף. לאור הנתונים מתברר, כי אף שהרוב ציין את המקצוע תנ"ך, נמצאו כ-50 אחוזים מן המורים שציינו גיאוגרפיה כמקצוע הוראה שני.

בעניין צירוף מקצועות נשוב לדון בפרק על היבטים פדגוגיים של אינטגרציה של מקצועות הוראה שונים.

באשר לוותקם של המורים בהוראת היסטוריה, מובאת בלוח מספר 7 התפלגות המורים להיסטוריה בבתי ספר ממלכתיים-דתיים בכל אחת מהכיתות ו'ח', לפי שנות ותק בהוראת היסטוריה ובחטיבת הביניים.

לוח מס' 7: מורים לפי שנות ותק בהוראת היסטוריה (באחוזים)

ותק	מורים המלמדים היסטוריה בבי"ס ממ"ד		
	ו	ז	ח
1	26	5	7
4-2	26	19	31
9-5	23	30	22
19-10	18	36	36
20 ומעלה	7	10	4
סה"כ	100	100	100

ראשית בולטת העובדה, שבקרב המורים המלמדים היסטוריה בכיתות ז'ח' יש פחות מורים בעלי ותק של שנה אחת מאשר בכיתה ו'. בכיתות ו'ח' כ-50 אחוזים מן המורים הם בעלי ותק של 2-9 שנים. למורים להיסטוריה בכיתות ז'ח' בבית הספר הממלכתי דתי ותק רב בהוראת המקצוע לעומת עמיתיהם בכיתה ו'. מתוך הנחה שוותק בהוראת מקצוע מסוים משפר את דרך ההוראה, ולאור העובדה שהזכרה לעיל כי ככל שעולים בדרגת הכיתה ניכרת נטייה של התמחות בהיסטוריה (לוח מספר 5), ניתן לשער כי ככל שעולים בדרגת הכיתה, עולה גם רמתו המקצועית של המורה.

ב. מקום המקצוע בביה"ס ועמדת המורה להיסטוריה כלפי המקצוע

הזמן המוקצב להוראת היסטוריה הוא אולי הגורם המכריע ביותר בקביעת ההישגים בתחום הידיעות במקצוע. על משמעותו של הזמן המוקדש ללימודים מבחינת קביעת רמת ההישגים עמדו בזמן האחרון חוקרים שונים (בלום, 1978). בלום הבחין בין הזמן המוקצב ללימוד לפי התכנית ובין הזמן המנוצל למעשה ללימוד משמעותי במסגרת השיעורים. כאן נתייחס רק לזמן המוקצב להוראת המקצוע.

מלבד משמעותו האובייקטיבית של הזמן מבחינת שיעור הלמידה האפשרי, יש לו משמעות ערכית כרמז לחשיבות המקצוע. חוקרים שעסקו בנושא של תכנית לימודים סמויה (hidden curriculum) עמדו על השפעתם של הרמזים המועברים ללומד באופן מוסווה לגבי חשיבות עניין זה או אחר בתכנית הלימודים (Vallence, 1984). מקצוע הזוכה להוראה של שיעור אחד אינו יכול להיחשב למקצוע בעל ערך, ואף שעתיים שבועיות רומזות על שוליותו של המקצוע. מספר השעות השבועיות המוקדשות ללימוד מקצוע מסוים הוא היבט אחד של זמן.

כפי שצוין לעיל, בתכנית הלימודים מוקצבות להוראת היסטוריה בכיתות ו'ח' שעתיים שבועיות. נתוני המחקר מאשרים, כי כ-70 אחוז של המורים אמנם מלמדים היסטוריה שעתיים בשבוע, ואילו יתרה מלמדים רק שיעור אחד לשבוע.

היבט אחר של זמן הוא מיקומם של השיעורים בהיסטוריה במסגרת מערכת השעות. להיבט זה שני ממדים. הממד האחד הוא שעות היום שבהן מתקיימים השיעורים. מקובל בבתי ספר לראות בשיעורים הראשונים שיעורים המיועדים למשימות לימודיות קשות בעלות אתגר. לעומת זאת, שיעורים המתקיימים בצהרי היום או בסופו של יום הלימודים נתפסים על ידי מורים ותלמידים כשיעורים שהריכוז קשה בהם, וקשה להציב בהם לפני התלמידים אתגר אינטלקטואלי רציני.

ממד שני של מיקומם של השיעורים הוא מידת פיזורם על פני ימי השבוע. בדקנו היבט זה על שני מימדיו. בלוח מספר 8 מובאות תשובות המורים ביחס לפיזור של שיעורי היסטוריה על פני שעות הלימוד היומיות.

כפי שראינו לעיל, בכל אחת מדרגות הכיתה מתקיימים שני שיעורים שבועיים בהיסטוריה (סה"כ הוא 70 אחוזים, בהתאם לאחוז הכיתות שמלמדים בהן שעתיים שבועיות).

הטור הימני בטבלה מציין את שעת השיעור הראשון בשבוע, והשורה העליונה את שעת השיעור השני בשבוע.

לוח מס' 8: פיזור שעות שיעורי היסטוריה בכיתה ו' (באחוזים)

שעת השיעור הראשון בשבוע	שעת השיעור	השיעור	השני	בשבוע	סה"כ
1	6.3	4.9	3.3	4.0	18.5
3-2	-	11.9	14.3	2.4	28.6
5-4	2.4	7.2	15.1	8.1	32.8
7-6	0.8	4.9	5.6	8.8	
סה"כ	9.5	28.9	38.3	23.3	100.0

לפי נתוני הלוח, כשליש מן השיעורים בכיתה ו' מתקיימים בשלוש השעות הראשונות. ב-17% מן הכיתות שני שיעורי ההיסטוריה מתקיימים אחרי השיעור הרביעי, וב-6% מן הכיתות - בשיעור השישי או השביעי.

בכיתה ז' מתקיימים השיעורים אחרי השיעור הרביעי ב-15% מן הכיתות, ואילו בכיתה ח' מתקיימים שיעורים אחרי השיעור הרביעי רק ב-5% מן הכיתות.

כאמור, בדקנו אף את מיקומם של שיעורי ההיסטוריה על פני ימי השבוע. בדיקה זו נערכה משום שקיימת נטייה בקרב המורים לחשוב שפזור השיעורים במרחק של 2-3 ימים הוא הסדר אופטימלי.

בלוח שלהלן מובאים הנתונים.

לוח מס' 9: התפלגות השיעורים על פי מידת פיזורם על פני ימי השבוע (באחוזים)

ימי השבוע	כיתה ו'	כיתה ז'	כיתה ח'
יום אחד בלבד	35	30	30
ימים רצופים	10	17	16
מרחק יום אחד	24	23	27
מרחק יומיים	31	30	27
סה"כ	100	100	100

נתוני הלוח מגלים, שבערך בשליש מן הכיתות מתקיימים שני שיעורי ההיסטוריה באותו יום. לדרך זו יש אמנם היתרון של חיסכון בזמן: נחסך הזמן הדרוש ל"חימום" התלמיד כדי להכניסו לאווירה של לימוד. אך חסרונה של דרך זו בכך, שאחרי שיעורים כפולים אלה לא מתקיימים שיעורים בהיסטוריה במשך שבוע ימים, ולכן ההזדמנות הניתנת לתלמידים להתמודד בכוחות עצמם עם חומר הלימוד ולקבל משוב על התמודדות זו קטנה. במחצית הכיתות קיים מרחק של יום אחד לכל הפחות בין שני שיעורי ההיסטוריה.

כאמור לעיל, כוונתנו הייתה ללמוד על מקום המקצוע במערכת השעות לפי שני היבטים. ההיבט הראשון הוא מספר שעות הלימוד בהיסטוריה בשבוע, וההיבט השני הוא פיזור השיעורים על פני שעות הלימוד וכן פיזורם על פני ימי השבוע. מן הנתונים עולה, כי ככל שעולים ברמת הכיתה משתפר מקומו של המקצוע במערכת השעות: מתמעטת ההוראה בימים רצופים ובשעות הלימוד האחרונות. בכל זאת יש מקום לשיפור מקומו של המקצוע. המצב הנוכחי הוא שמספר שעות הלימוד בשבוע הוא קטן, יחסית למקצועות אחרים (תנ"ך וספרות) ויחסית למקובל בבתי הספר הממלכתיים. כמו כן בלמעלה משליש מן הכיתות שני השיעורים מתקיימים ביום אחד או בימים רצופים, ובכחמישית מן הכיתות השיעורים מתקיימים בשעות הלימוד האחרונות של יום הלימודים.

אינטגרציה עם מקצוע לימוד נוסף

המורים נשאלו איזה מקצוע נוסף רצוי שהמורה להיסטוריה ילמד כדי ליצור אינטגרציה בין חלקי החומר בכיתה. מהתשובות לשאלה זו נוכל להסיק מהו לדעת המורה מקומו של המקצוע מבחינת סמיכותו למקצועות אחרים. בלוח מספר 10 מובאות תשובות המורים.

לוח מס' 10: התפלגות המורים לפי העדפת מקצוע לצורך אינטגרציה (באחוזים)

האחוזים אינם מסתכמים ב-100, כי מורים ציינו יותר ממקצוע אחד.

המקצוע	אחוז המורים שבחרו במקצוע		
	כיתה ו'	כיתה ז'	כיתה ח'
תנ"ך	73	62	61
תושבע"פ	25	34	20
גיאוגרפיה	53	55	67
ספרות	15	26	25

התפלגות המורים בכיתות ו', ז', ח' דומה: מרבית המורים בחרו בתנ"ך (בין 61 ל-73 אחוזים). תושבע"פ הוא במקום השלישי (20-34 אחוזים), וספרות במקום הרביעי (15-26 אחוזים).

ניתן להסביר את העדפת תורה שבעל פה על ספרות בכיתות ו' ז' בכך שתקופות המשנה והתלמוד נלמדות בכיתות אלו.

מעניין להשוות נתונים אלו עם הנתונים שהובאו לעיל, בלוח מספר 6. השוואה זו מגלה, שקיים תיאום ניכר בין המצב המצוי ובין המצב הרצוי בעיני המורים מבחינת ריכוז מקצועות הוראה שונים בידי מורה אחד. כלומר, חלק ניכר של המורים מלמדים גם היסטוריה וגם תנ"ך ורואים צורך ליצור אינטגרציה בין מקצועות אלה.

לעומת זאת הצירוף של הוראת היסטוריה וספרות מופיע (בלוח מספר 6) בשכיחות גבוהה יותר במישור ההוראה מאשר במישור של אינטגרציה רצויה. יש להעיר כי לפי השקפתו והתכוונותו של הצוות הסמיכות בין תנ"ך להיסטוריה אינה רצויה. הסמיכות הרצויה היא בין המקצועות היסטוריה וגיאוגרפיה משום הדמיון המתודולוגי של המקצועות. מכך נובע לדעת הצוות גם הדמיון בין המיומנויות הנלמדות בגיאוגרפיה. פער זה בין המציאות לבין כוונתם של מחברי התכנית מחייב תשומת לב ובדיקה מיוחדת.

היבט אחר של עמדת המורים כלפי המקצוע עולה מתשובותיהם לשאלה בדבר החלוקה הרצויה בין הוראת היסטוריה ישראלית ובין הוראת היסטוריה כללית. להלן מובאות תשובות המורים.

לוח מס' 11: התפלגות המורים לפי עמדתם כלפי החלוקה הרצויה בין היסטוריה ישראלית להיסטוריה כללית (באחוזים)

החלק הרצוי מתוך כלל לימודי היסטוריה (באחוזים)	כיתה ו'	כיתה ז'	כיתה ח'
היסטוריה ישראלית			
50-26	-	-	25-1
75-51	23	18	10
100-76	60	66	68
סה"כ:	17	16	22
היסטוריה כללית			
25-1	100	100	100
50-26	23	20	33
75-51	75	77	65
100-76	2	3	2
סה"כ:	-	-	-
	100	100	100

התמונה המתקבלת מן הלווח היא, שרוב המורים סבורים שבהוראת היסטוריה יש להקדיש בין 51-75 אחוזים מן הזמן להיסטוריה ישראלית, ואילו להוראת היסטוריה כללית - בין 26 ל-50 אחוזים.

הדגשת יתר זו של היסטוריה ישראלית מובנת מאליה, שכן נושא זה קרוב יותר לעולמו של הילד. הדגשה זו תואמת גם את המטרה המוצהרת של הוראת היסטוריה בבית הספר הממלכתי דתי (בן אבנר תשל"ח). עם זאת, לימוד פרקים בתולדות העמים חשוב לא רק להרחבת השכלתו הכללית של הלומד, אלא אף להבנת תולדות עם ישראל בגולה.

ג. ספר הלימוד ותכנית הלימודים החדשה

חומרי למידה, השימוש בהם ומידת שביעות הרצון מהם

כאמור, החומר שהוכן על ידי האגף לתכניות לימודים לבתי ספר ממלכתיים-דתיים אינו מקיף את כל הרצף של תוכני הלימוד בכיתות הנדונות. לאמיתו של דבר רק תכנית הלימודים של כיתה ו' אכן שלמה מבחינת החומר, הכולל שש חוברות ("עד גלות", "שיבת ציון", "בית חשמונאי", "רומא הרפובליקאית", "רומא וירושלים", "תקופת המשנה"), שהאחרונה בהן יכולה להילמד אף בראשית כיתה ז'. החומר לכיתה ז' כולל ארבע חוברות ("הערבים והאיסלאם", "ימי הביניים המוקדמים", "אמוראי ארץ ישראל - מרומא לביזנטיון", ו"ימי הצלבנים"), הכוללות כמחצית מתכנית הלימודים של שנת לימודים זו. לכיתה ח' טרם הכין הצוות חומר לימודי.

פעולות הצוות מתרכזות עתה בהמשך הכנת החומר לכיתה ז' ובהכנת חומר לכיתה ח'. מלבד הכתיבה מקדיש הצוות מזמנו להשתלמויות מורים כאמצעי להפעלת תכנית הלימודים. מדי חופשת קיץ מתקיימת השתלמות מורים ארצית באוניברסיטת בר-אילן, וכמו כן נערכות במשך השנה השתלמויות מחוזיות, המתארגנות ביזמת מרכז הצוות ומפקחים מחוזיים.

בדקנו באילו ספרי לימוד משתמשים התלמידים. ספרי הלימוד מיוני על פי הכיתות, תוך הבחנה בין הספרים שיצאו מטעם האגף לתכניות לימודים ובין ספרים אחרים. מתשובות המורים נראה, כי לפחות חלק מהם רשמו את שמות הספרים שהיו ברשות הכיתה בזמן מילוי השאלון, ולא רשמו את שמות כל הספרים שנרכשו על ידי התלמידים ללימוד במשך השנה כולה.

מתברר כי בכיתה ו' כשליש מהמורים אכן משתמשים בחומר של האגף לתכניות לימודים וכשליש מהמורים משתמשים בספרם של י' כץ ושל הרשקו "ישראל והעמים". חלק מהמורים מהשליש השלישי משתמשים בספרים אחרים, ולגבי חלק אחר חסרה לנו אינפורמציה.

בכיתה ז' 50 אחוזים מהמורים מלמדים רק על פי ספרם של י' כץ והרשקו, "ישראל והעמים". בהסתכלנו על המצב בחומר של האגף לתכניות לימודים מתגלה התמונה הבאה: 28 אחוזים מלמדים לפי ספרי הלימוד של האגף לתכניות לימודים בצירוף חומר משלים ממקורות אחרים. ביחס ל-22 אחוזים לא קיימת אינפורמציה מספקת בנידון זה.

כיוון שהחומר הלימודי של האגף לתכניות לימודים אינו מכסה את התכנית של כל שנת הלימודים בכיתה ז', השילוב של חומר של האגף לתכניות לימודים עם חומר אחר הוא הכרחי. אין בידינו תמונה ברורה על מידת השימוש בחומר של האגף לתכניות לימודים ועל אופן שילובו בחומר אחר.

בכיתה ח' נמצא, שכשני-שלישים מהמורים מלמדים על פי ספרם של י' כץ והרשקו, "ישראל והעמים", ויתרם משתמשים בסוגים שונים של ספרי לימוד. לצוות להיסטוריה לבתי ספר ממלכתיים דתיים שבאגף לתכניות לימודים אין, כאמור, חומר לכיתה ח'.

עוד נשאלו המורים מהי מידת שביעות רצונם מספר הלימוד שתלמידיהם משתמשים בו. הם נתבקשו לבטא את שביעות רצונם על פני רצף של ארבע דרגות, החל ב"במידה רבה מאוד" וכלה ב"מידה מועטה".

להלן מובא סיכום תשובותיהם באחוזים.

לוח מס' 12: שביעות הרצון של המורים מספר הלימוד (באחוזים)

שביעות הרצון מספר הלימוד	כיתה ו'	כיתה ז'	כיתה ח'
במידה רבה מאוד	21	14	10
במידה רבה	37	34	22
במידה בינונית	34	40	45
במידה מועטה	8	12	23
סה"כ	100	100	100

ניתן לראות בשתי התשובות הראשונות ביטוי לשביעות רצון מספר הלימוד שמלמדים לפיו. כיוון שהצוות להיסטוריה הכין חומר לימודי רק עבור כיתות ו' ז', בדקנו את מידת שביעות הרצון של המורים בכיתות אלה מספרי הלימוד השונים. בלוח מספר 13 מובאות תשובותיהם באחוזים.

תשובות המורים אינן מסתכמות ב-100%, כי המורים משתמשים בספרי לימוד שונים בעת ובעונה אחת.

נוכל לומר, שאחוז המורים בכל אחת מכיתות ו' ז' המרוצים מספרי הלימוד שבהוצאת האגף לתכניות לימודים הוא גבוה. בעיקר קיימת רמה גבוהה של שביעות רצון לגבי החומר של כיתה ו' (49%).

לוח מס' 13: שביעות רצון של המורים מספרי הלימוד השונים בכיתות ו' ז' (באחוזים)

מידת שביעות הרצון				ספרי לימוד	
במידה מועטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאוד	כיתה ו'	כיתה ז'
2	17	29	20	חוברות של האגף/לת"ל ישראל והעמים/כץ-הרשקו ספרים אחרים	20
4	10	3	5	חוברות של האגף/לת"ל ישראל והעמים/כץ-הרשקו ספרים אחרים	9
-	1	1	-	חוברות של האגף/לת"ל ישראל והעמים/כץ-הרשקו ספרים אחרים	1
1	18	20	9	חוברות של האגף/לת"ל ישראל והעמים/כץ-הרשקו ספרים אחרים	-
9	26	7	1	חוברות של האגף/לת"ל ישראל והעמים/כץ-הרשקו ספרים אחרים	3
3	1	1	-	חוברות של האגף/לת"ל ישראל והעמים/כץ-הרשקו ספרים אחרים	-

הגורם המחליט על בחירת ספר הלימוד

המורים נשאלו, מי הוא הגורם הקובע באילו ספרי לימוד ישתמשו התלמידים. בלוח מס' 14 סוכמו תשובותיהם.

לוח מס' 14: התפלגות המורים לפי הגורם הקובע את השימוש בספר הלימוד (באחוזים)

האחוזים אינם מסתכמים ב-100%, כי מורים ציינו יותר מגורם אחד הקובע את ספר הלימוד.

הגורם הקובע את השימוש בספר הלימוד	כיתה ו'	כיתה ז'	כיתה ח'
מורה מקצועי	21	32	35
מחנך	20	14	12
מנהל	49	54	53
אחר	17	12	15

מן הלוח מתברר, כי בכיתות ו', ז' ו-ח' הגורם הקובע בבחירת ספרי הלימוד הוא ב-50 אחוזים מן המקרים המנהל. ב-41 - 47 אחוז מן המקרים הבחירה נעשית על ידי המורים: המורה המקצועי או המחנך. יש להניח כי המחנך הוא הקובע את ספר הלימוד, כאשר הוא המורה המלמד היסטוריה.

רצף בנושאי ההוראה והתאמת ההוראה לתכנית הלימודים החדשה

האם המורים התעניינו במה שלמדו התלמידים בשנה שעברה?

בלוח מספר 15 מובאות תשובותיהם.

לוח מס' 15: התעניינות המורים בחומר שנלמד אשתקד (באחוזים)

התעניינות המורים בחומר שנלמד אשתקד	כיתה ו'	כיתה ז'	כיתה ח'
כן	85	96	97
לא	15	4	3
סה"כ	100	100	100

כמעט כל המורים גילו התעניינות בחומר שלמדו תלמידיהם בשנה הקודמת.

אחת הבעיות בהוראת המקצוע היסטוריה קשורה בעומס המוטל על התלמידים בכיסוי חומר בעל היקף רחב. לעתים קרובות ההספק בכיתות קטן בהרבה מהנדרש בתכנית הלימודים. מורים דנים באופן מעמיק בחלקיו הראשונים של החומר הכלול בספר הלימוד, שבועות וחודשים עוברים עד מהרה, ושיעור ההתקדמות בחומר אינו לפי הקצב המתוכנן. כתוצאה מכך הפרקים

האחרונים של החומר נשארים ללא כיסוי. הפיגור בהספק הולך וגדל מדי שנה, אלא אם כן המורה להיסטוריה דואג לכך שהתלמידים ילמדו את החומר לפי רצף כרונולוגי, בלי לפסוח על לימוד תקופות היסטוריות שונות, ומקפיד להשלים את החומר שלא נלמד בשנת הלימודים החולפת.

ברם יש שהמורים מתחילים את הוראת ההיסטוריה בשנת לימודים חדשה בהתאם לתכנית המיועדת לשנה זו, בלי לבדוק אם בשנה הקודמת הספיקו התלמידים לגמור ללמוד את החומר שנועד לה. שלא כמו במקצוע חשבון, הבנוי לפי מבנה היררכי של תכנים, הרי במקצוע ההיסטוריה פסיחה על פרקי לימוד אחדים אינה גורמת לקושי בעבודתו של המורה.

בכל זאת יהיה זה בלתי הגיוני, שתלמידים רבים יפסחו על חומר הלימודים המיועד לחודשים האחרונים של שנת הלימודים. אם תלמידים אינם יכולים להספיק את כל החומר, יש שיקולים הצריכים לקבוע על מה לפסוח ומה ללמד בכיתה. בהתאם לכך יש חשיבות רבה לכך שהמורים המתחילים בהוראת היסטוריה בכיתה כלשהי ידעו מה הספיקו תלמידיהם ללמוד שנה קודם לכן.

לכן זו רלבנטית בעיקר ביחס לכיתות ז' ו-ח': בכיתה ו' קטן במקצת מספר המורים המתעניינים בלימודיהם הקודמים של התלמידים, משום שמתחילים ללמוד היסטוריה בכיתה ו' (בהתאם לתכנית הלימודים משנת תשל"ה). ייתכן גם שהמורים בכיתה ו' מבררים מהו הספק התלמידים בלימוד התנ"ך, שכן לפי תכנית הלימודים לימוד ההיסטוריה הוא המשך של הנלמד בתנ"ך.

במסגרת הבדיקה נשאלו המורים גם כיצד נהגו במקרים שבהם לא השלימה כיתתם את תכנית הלימודים בהיסטוריה בשנה הקודמת. בלוח מספר 16 מובאות תשובותיהם.

לוח מס' 16: התפלגות המורים בשאלה כיצד הם נוהגים כאשר כיתתם לא השלימה את תכנית הלימודים בהיסטוריה בשנה הקודמת (באחוזים)

כיתה ו'	כיתה ז'	כיתה ח'	
62	62	53	המשכתי מהמקום שהפסיקו
38	38	47	דילגתי והמשכתי בחומר המיועד לכיתה
100	100	100	סה"כ

בכיתות ז' בולטת המגמה להמשיך את תכנית הלימודים מהמקום שבו סיימו בשנת הלימודים הקודמת. כדאי לציין שנהל זה של השלמת לימוד החומר של השנה הקודמת הוא בניגוד להוראותיו של חוזר המנכ"ל.

בכיתה ח' קיים איזון בין המשך לימוד החומר של שנה קודמת לבין פסיחה עליו. קשה להבין את תשובותיהם של מורי כיתות ו', שהרי כיתה ו' היא שנת הלימודים הראשונה ללימוד המקצוע, ועל כן שאלה זו נראית בלתי רלבנטית לגביהם. ייתכן כי המורים המלמדים היסטוריה בכיתה ו' התייחסו בתשובתם לחומר הנלמד במסגרת שיעורי תנ"ך, המשמש רקע ללימוד תקופת שיבת ציון, שהיא הפרק הראשון בלימוד ההיסטוריה לפי תכנית הלימודים של בית הספר הממלכתי דתי. אם כך הוא הדבר, כי אז אפשר שמורים שהשיבו "המשכתי מהמקום שהפסיקו" התכוונו לומר כי השלימו תחילה את הוראת פרקי הנביאים בשיעורי תנ"ך ורק לאחר מכן החלו בהוראת היסטוריה. מורים שהשיבו "דילגתי והמשכתי בחומר" אולי התכוונו לומר, כי אף שלא סיימו את הוראת פרקי הנביאים, החלו בהוראת היסטוריה בראשית השנה; במקרים אלה נפגם הרצף ההיסטורי שהתכוונו לשמור עליו מתכנני תכנית הלימודים.

אפשרות אחרת להסבר תשובותיהם של מורי כיתות ו' היא, כי המורים השיבו מתוך היסס הדעת, ולא עמדו על אי הרלבנטיות של השאלה לגבי כיתתם.

המורים נשאלו גם, אם הם מלמדים היסטוריה לפי תכנית הלימודים החדשה. מן הנתונים המובאים בלוח מס' 17 עולה, שבין 62 ל-78 אחוז מן המורים אכן מלמדים לפי התכנית החדשה.

לוח מס' 17: המורים המלמדים על פי תכנית הלימודים החדשה והמורים שאינם מלמדים על פיה (באחוזים)

תשובות המורים	כיתה ו'	כיתה ז'	כיתה ח'
1. כן	78	71	62
2. לא	22	29	38
סה"כ	100	100	100

יש מקום להעריך, כי אולי לא הבינו המורים את כוונת מחברי השאלון בשימוש במונח "תכנית לימודים חדשה", שכן ניכרת אי התאמה בין תשובותיהם לשאלה זו ובין תשובותיהם לשאלה "כיצד נהגת אם כיתתך לא השלימה את תכנית הלימודים בהיסטוריה בשנה שחלפה?". ועוד, רשימת הנושאים שהמורים מלמדים, מורה אף היא שאין מלמדים היסטוריה בהתאם לתכנית הלימודים.

דיון ומסקנות

נסכם את הממצאים תוך התייחסות אל השאלות שהוצגו על ידי כותבי תכנית הלימודים וספרי הלימוד לבתי ספר ממלכתיים-דתיים.

ראשית אפשר לקבוע, שלמרבית המורים בהיסטוריה יש הכשרה מקצועית כלשהי להוראת המקצוע. מן הנתונים עולה, שלמעלה משליש מהמורים הם מורים מוסמכים, וכשליש מן המורים הכשרתם האקדמית היא בהיסטוריה. ראוי אולי להדגיש, כי בכיתה ו' כשליש מן המורים הם חסרי ניסיון (עד שנתיים ותק), ואין להן הכשרה אקדמית.

שנית, בדקנו את מספר השעות המוקצבות להוראת ההיסטוריה. התברר כי ביותר מ-70 אחוזים מבתי הספר לומדים היסטוריה שעתיים בשבוע, בהתאם לתכנית הלימודים. נדמה כי אין יסוד לטעון שהוראת ההיסטוריה והעובדה ששיעורי ההיסטוריה מתקיימים בשעות הראשונות של יום הלימודים, והנטייה להימנע משיעורים רצופים או סמוכים (במיוחד בכיתות גבוהות) - אלה מלמדות כי היחס שזוכה לו מקצוע ההיסטוריה בקרב המורים והמנהלים משתפר עם העלייה ברמת הכיתה.

הנושא השלישי הוא כיסוי תכנית הלימודים על ידי ספרי הלימוד בהיסטוריה, שנכתבו באגף לתכניות לימודים. מסיכום התוצאות עולה, כי בנושאים שהוכן עבורם חומר לימודים באגף לתכניות לימודים אכן נלמד חומר זה בבתי הספר, והמורים מביעים שביעות רצון ממנו. להשלמת החומר החסר משמשים ספרים אחרים, ובעיקר ספרם של י' כץ והרשקו, "ישראל והעמים".

נציין כאן, שבחירת ספר הלימוד נעשית על ידי המנהל (ב-50 אחוזים מהמקרים) ועל ידי המחנך או המורה המקצועי (בקרוב ל-50 אחוז מהמקרים).

בדבר שאלת הסמיכות בין המקצועות, ראינו, כי אין הבדל בין המצב המצוי ובין המצב הרצוי בעיני המורים הרואים קשר בין הוראת היסטוריה ותנ"ך. אך קיימת אי התאמה בינם ובין השקפת הצוות להיסטוריה לבתי ספר ממלכתיים-דתיים, הסובר, כי יש לחזק ולהגדיל את הקשר בין הוראת ההיסטוריה להוראת הגיאוגרפיה. נושא זה ראוי שתוקדש לו תשומת-לב ובדיקה מיוחדת.

ביבליוגרפיה

- בן אבנר י': "שלושים שנה למדינת ישראל בחינוכנו", **בשדה חמד**, חוברת ד', טבת תשל"א, עמ' 209-211.
- בן אבנר י': "לתכנון הוראת ההיסטוריה בבית הספר היסודי וחטיבות הביניים", **בשדה חמד**, חוברת ג' כסליו תש"ם.
- כץ י': "דרכו של ספר לימוד בתולדות ישראל והעמים", **תולדות ישראל ג'**, ספריית המורה הדתי, משרד החינוך והתרבות/ אגף החינוך הדתי, תשל"ז.
- לוי א': יחסם של תלמידי כיתות ז' למקצועות לימוד שונים. פרקים, ביהמ"ד הממלכתי ע"ש שיין, ג' תשמ"א, עמ' 33-41.
- מורגנשטרן א': מבוא, **תולדות ישראל ג'**, ספריית המורה הדתי, משרד החינוך והתרבות/אגף החינוך הדתי, תשל"ז.
פלנס:
- קיל י': "ייחוד בתוך אחדות באידיאולוגיה של החינוך הממלכתי דתי", **בשדה חמד**, חוברת ד', טבת תשל"ז.
- רון א': "על כמה מבעיות הוראת היסטוריה בהמ"ד", **תולדות ישראל ג'**, ספריית המורה הדתי, משרד החינוך והתרבות, אגף החינוך הדתי, תשל"ז.
- שביט: "ללמד את תקופת המקרא כפרק בהיסטוריה", **החינוך**, חוברת ה'-ו', סיון תשל"ח, יוני 1978.
- שורצולד י': "החינוך הממלכתי-דתי בעיני ציבור נהניו", **עיונים בחינוך**, אלול תשמ"א, חוברת 31.
- השנתון הסטטיסטי לישראל 1982, בהוצאת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

Pellens, K History, educational programs
International Encyclopedia of Education
Oxford, Pergamon Press, 1984
Vallence, E. Hidden Curriculum
International Encyclopedia of Education
Oxford, Pergamon Press, 1984